

Jernej Pisk

Bi doping morali dopustiti? 0 razlogih za doping in problemih boja proti doping

Izvleček

Osrednja etična dilema sodobnega športa je vprašanje dopinga. Mnogo razprav, časa in denarja je usmerjenega v boj proti doping. Doping je namreč nelegalen, zato naj bi bil slab in nemoralen. Le redko pa je mogoče zaslediti pogled z druge strani. Ob vsej energiji, usmerjeni v boj proti doping, se zdi, da pozabljamo, zakaj je doping v športu sploh prisoten. Blažiti simptome nima smisla, če si nismo vsaj nekoliko na jasnem glede vzrokov bolezni. Nenazadnje je za uspešen boj potrebno poznati sovražnika, proti kateremu se borimo. Zakaj je doping prisoten v športu, zaradi katerih razlogov ga športniki uporabljajo in zakaj so nekateri prepričani, da bi doping morali dopustiti, ga legalizirati? Razmislek nima namena rušiti prizadevanj za šport brez dopinga, ampak želi opozoriti na kompleksnost situacije in neprimernost pavšalnih obsodb športnikov, saj smo sokrivci za problem dopinga v športu vsi.

Ključne besede: šport, doping, tekmovanje, etika, človekove pravice.

Should doping be allowed? The reasons for doping and the problems of anti-doping

Abstract

The central ethical dilemma of modern sport is the issue of doping. A lot of discussion, time and money goes into the fight against doping. Because doping is illegal, it is bad and immoral. Rarely can one see the view from the other side. With all our energy focused on the fight against doping, it seems that we are forgetting why doping is present in sport. It does not make much sense to cure the symptoms unless we are clear about the causes of the disease. A successful battle requires knowing what the enemy is. Why is doping present in sports, what are the reasons for athletes to use it, and why are some convinced that doping should be allowed and legalized? The aim of this paper is not to ruin the pursuit of sports without doping, but wants to draw attention to the complexity of the situation and the inappropriateness of general convictions of athletes, because all of us are in a part responsible for the problem of doping in sports.

Keywords: sport, doping, competition, ethics, human rights.

■ Uvod

Ideja tekmovalnega športa je preprosta: hitreje, višje, močnejše! Že od antičnih olimpijskih iger naprej so bili športniki zanjo pripravljani plačati visoko ceno. Tako je na olimpijskih igrah v Saint Louisu leta 1904 zmagovalac v maratonu, Thomas Hicks, med tekmo dvakrat dobil pomoč svojih spremljevalcev v obliki injekcije strihnina z žganjem. Čeprav je na cilju padel v nezavest, so ga uspeli rešiti in je kasneje še večkrat tekmoval (Harkup, 2016). Ob tem vidimo, da že od začetkov športa ne gre zgolj za primerjanje po naravi danih telesnih sposobnosti posameznega športnika, ampak so v pripravo športnikov vključeni strokovnjaki z različnih področij. Vsa človeška iznajdljivost in ustvarjalnost pa je usmerjena k istemu cilju: kako izboljšati športni dosežek? Najbolj nam je na očeh tekmovanje samih športnikov na športnem prizorišču. Tam športniki dokazujejo predvsem svoje motorične sposobnosti. Ob tem trenerji tekmujejo v igri taktičnega vodenja svojih športnikov in ekip. Menedžerji tekmujejo v trgovanju s športniki, saj želijo iz njih iztržiti čim več.

V ozadju vsega tega pa lahko tudi športnikova medicinska ekipa tekmuje v igri uporabe in prikrivanja uporabe dopinga. Schneider (2012) je to dopinško igro preprosto poimenoval kar »test inteligence«: če športnik s svojo ekipo strokovnjakov ni sposoben igrati tako, da ga pri tem ne dobijo, potem si igranja te igre ne zasluži.

Izboljševanje sposobnosti športnikov, kar je edini namen uporabe dopinga, zato nikakor ni v nasprotju z duhom tekmovalnega športa. Hitreje, višje in močnejše že po prepričanju Pierra de Coubertina (1931, v Loland, 1995, str. 64) odraža večno bistvo športa. Že od antičnih Grkov naprej leži ideja po napredovanju v samem bistvu tega, kaj pomeni biti človek (Jaeger, 1973, str. 7). O tem nam govori tudi vsestranski napredek sodobne znanosti in tehnike. V tem pogledu torej doping ni nekaj v nasprotju z občim človeškim teženjem, ki vedno išče nove načine izboljševanja lastne situacije (Franssen, 2013, str. 105–124). To pa je nekaj tipičnega tudi v športu. Zato bi lahko doping primerjali z drugimi tehničnimi ali medicinskimi izboljšavami v športu, ki so splošno sprejete, npr. specialni

tekaški copati, teniški loparji iz grafita ali laserska operacija oči (Devine in Lopez, 2020).

Kako obsežna je danes uporaba dopinga v športu, ni povsem jasno. Benjamin Cohen, direktor WADE za Evropo, pove, da je približno 1 % analiziranih vzorcev športnikov pozitivnih, in obenem priznava, da zagotovo ne odkrijejo vseh dopingiranih športnikov. Po njegovi oceni je številka dopingiranih športnikov med 1 in 10 %, po ocenah nekaterih drugih pa lahko celo več (Akcént, 2018). Cohen opozori tudi na dejstvo, da niso vsi športi enako izpostavljeni dopingu: najbolj problematični so individualni vzdržljivostni športi in športi moči, medtem ko v ekipnih športih doping nekaterih posameznikov običajno ne vpliva bistveno na športni rezultat ekipe v celoti.

Čeprav se nam lahko zdi vprašanje dopinga dokaj jasno, če se ustavimo pri vprašanju legalnosti, pa temu še zdaleč ni tako, ko si pogledamo tudi druge kriterije. Doping je namreč mogoče razumeti kot posledico prevladujočih vrednot sodobne družbe in nekakšno logično nadaljevanje vsestranske priprave športnika na čim boljši nastop.

■ Razlogi za posluževanje dopinga

Vrhunski športniki in njihovi strokovnjaki niso neracionalna bitja. Dobro vedo, kaj delajo in zakaj to delajo. Zato je potrebno razloge za uporabo dopinga iskati v njihovih odločitvah. Ker je doping prepovedan, je njegovo uporabo mogoče upravičiti le, če so domnevne koristi uporabe večje od morebitnih kazni oz. slabosti. Če temu ne bi bilo tako, bi bilo nesmiselno, da bi se kdorkoli spuščal v tvegano igro dopinga. Za kakšne koristi gre? Kaj so obljubljene nagrade, ki v dopinško igro zapeljejo športnike, trenerje in druge strokovnjake?

Najprej, kot opozori Ohl (2016), dopinga ne smemo razumeti zgolj kot posledico neetičnosti posameznikov, ampak kot posledico športnega sistema v celoti. Zakaj dopinga ne moremo preprosto pripisati neetičnosti športnika? Že zato ne, ker uporaba dopinga sama po sebi deluje v smeri bistva tekmovalnega športa samega. To je doseganje boljših ali ohranjanje doseženih rezultatov športnika. V tem smislu lahko doping športniku pomaga priti ali se obdržati v ekipi v hudi konkurenci preostalih športnikov. Drugič, tekmovalnost je bistvo športa. Za uspeh na tekmovalstvu pa se od športnikov zahteva vsestransko žrtvovanje na mnogih področjih. V tem duhu je tudi doping mogoče razumeti kot vrsto žrtvovanja, da bi z njegovo pomočjo izpolnili visoka pričakovanja staršev, trenerjev, klubov, reprezentanc, sponzorjev in javnosti. Tretjič, ni vrhunskega športa brez trpljenja in tveganja. Fizično trpljenje znotraj športnega treninga in sprejemanje tveganih odločitev je eden od ključnih elementov uspeha v športu. Športni trening v vrhunskem športu je sam po sebi primer hoje po ostrem rezilu noža, saj stalno lovi ravnotežje med premalo in preveč. V tem duhu je mogoče tudi doping razumeti kot nadaljnje sprejemanje tveganj za uspeh v športu. In četrtič, v športu se neprestano srečujemo z novimi zahtevami po napredku v prehrani, tehniki, metodah treninga in rekvizitih. Uporaba dopinga je v tem smislu le še eno področje, kjer težnja po športnem napredku narekuje preizkušanje in uporabo nečesa novega.

Pojav dopinga je torej posledica kompleksne situacije in razumevanja športa kot takega. Na osnovi tega Paoli in Donati (2014) ter Ohl (2016) izpostavijo tudi nadaljnje razloge, ki prispevajo k upo-

rabi dopinga. Živimo v kulturi, ki poudarja pomen biti najboljši. To vodi v prepričanje, da le zmaga nekaj velja. Doseči drugo mesto pomeni biti prvi poraženec: »*Second place is just the first place loser*,« kot je nekoč dejal Dale Earnhardt. Velika večina udeležencev katerega koli športnega tekmovanja bo tekmovalje zaključila kot poraženci. V tem smislu šport proizvaja predvsem poražence. Ker je pomembna samo zmaga in ne lastna odličnost, je način, kako je zmaga dosežena, dokaj nepomemben. V sodobni utilitaristični kulturi cilj (zmaga) posvečuje sredstva. Drugi razlog je v splošni medikalizaciji družbe, v kateri so razni dodatki za fizično in intelektualno izboljšanje prosto dostopni in široko promovirani v družbi. Imamo dodatke za boljši študij, dodatke za povečanje spolne moči, dodatke za ohranjanje videza mladostnosti ipd., zato se postavi vprašanje, zakaj bi glede tega šport bil izjema? Tretjič, v športu se dogaja izredna racionalizacija treninga. Znanost se je zažrla v vse pore športnikovega življenja, saj z njeno pomočjo poskušamo izboljšati športnikove sposobnosti. Paradoksalno gre pri tem za prizadevanje po neomejenem napredovanju znotraj biološko omejenega sistema športnikovega telesa. V tem duhu je tudi doping le še eno izmed sredstev takšnega napredovanja. Četrtič, ne smemo spregledati političnih, nacionalnih in drugih ideoloških pritiskov na športnike. Danes je od uspeha na športnem tekmovalstvu odvisno športnikovo ekonomsko in socialno preživetje. Prav tako ne gre spregledati še vedno prisotne močne politizacije športa. Športniki so lahko zlorabljeni s strani državnega aparata za obračunavanja in dokazovanja moči med državami. Tako je npr. čas med hladno vojno prispeval k množičnemu razvoju in uporabi dopinga v športu. Petič, sodobni šport je postal izredno ekonomsko zanimiv. Profesionalizacija športa v drugi polovici 20. stoletja je za sabo potegnila finančna vlaganja v šport in športnike. Vlaganja pa so vedno pogojena z možnostjo finančnega dobička, kar povzroča dodatne pritiske na športnike, trenerje in športne ekipe. Od velikanske količine denarja, ki se obrača v športu, je od športnikovih rezultatov odvisno, ali bo od tega imel korist tudi športnik, saj so sponzorsko zanimivi predvsem najbolj uspešni športniki. Šestič, prisotnost medijev in s tem prisotnost javnosti predstavlja dodaten vir pritiskov na športnike. Status zmagovalca ima izreden pomen tako v ekonomskem kot tudi v simbolnem smislu, saj športnik s tem postane znan in prepoznan, zapiše se v zgodovino (Goldman, 1992; Pisk, 2019, str. 334). Zaradi vrste razlogov, ki se skrivajo v ozadju uporabe dopinga, njegove uporabe ne moremo pripisati le neetičnosti športnika samega.

Poleg navedenih razlogov za uporabo dopinga njegovi zagovorniki radi opozarjajo na vprašljivost argumentov proti dopingu. Doping naj bi bil prepovedan zato, ker omogoča športniku, da več in bolje trenira. Toda, kaj ne pripomorejo k temu tudi masaža, ustrezna prehrana in da npr. smučar biva blizu smučišča? Doping naj bi bil prepovedan, ker sili ostale športnike, da ga uporabljajo. Toda, kaj ne sili ostalih športnikov tudi velika količina treninga? Če nek športnik trenira več kot ostali, ali to ne sili ostalih športnikov, da prav tako začnejo trenirati več, če želijo biti na tekmovalstvu uspešni? Doping naj bi bil prepovedan, ker je zdravju škodljiv. Toda, kaj ni škodljiv že sam vrhunski šport? Doping naj bi bil prepovedan, ker je nenaraven. Toda, kaj je naravno, kje je meja? Testosteron, eritropoetin, rastni hormon so naravni in jih najdemo v vsakem telesu. Na drugi strani pa se postavi vprašanje, ali so ogromne količine treninga, spanje v višinskih šotorih ipd. naravni? Doping naj bi bil prepovedan, ker je nezakonit. Toda, zakoni se odvisni od nas in se stalno spreminjajo. Doping naj bi bil prepovedan, ker tekmovalja preseli iz športnih prizorišč v laboratorije. Toda, to ni nič

novega. Že sedaj športniki s pridom izkoriščajo usluge fizioloških, biomehaničnih, psiholoških in drugih laboratorijev. Doping naj bi bil prepovedan zato, ker pripomore k boljšim športnim dosežkom. Toda, ali ne pripomorejo k boljšim dosežkom tudi trening, razvoj športne opreme in tehnike ter učinek placeba?

Čeprav so boljši športni dosežki pomemben razlog za posluževanje dopinga, pa tega ne razložijo v celoti. Doping se namreč ne pojavlja le v tekmovalnem (profesionalnem in amaterskem) športu, pač pa tudi v športih, kjer sploh ne gre za tekmovanja z drugimi. Takšen primer je npr. amaterski bodybuilding, kjer športniki uporabljajo doping kljub temu, da ne tekmujejo in da vedo za potencialno škodljivost teh snovi. Prav tako pa od tega ne bodo imeli takšnih ali drugačnih tekmovalnih ali finančnih koristi. Gre za to, da je uporaba določenih substanc v njihovem okolju nekaj splošno razširjenega in zato normalnega. Gre za t. i. »kulturo dopinga«, v katero se bodybuilderji skoraj religiozno spreobrnejo, pri čemer igra pomembno vlogo prenašanje znanja iz starejših in izkušenejših bodybuilderjev na mlajše, začetnike (Ohl, 2016).

Nekaj podobnega se je dogajalo v kolesarstvu. V 90 letih prejšnjega stoletja je socializacija v profesionalno kolesarstvo vključevala tudi vpeljavo v uporabo dopinga. Profesionalni cestni kolesar Alex Zulle je leta 1998, potem ko ga je aretirala francoska policija, izjavil: »Že dolgo sem v tem poslu in vem, kaj se dogaja. In ne samo jaz, vsi vedo: kolesarji, vodje moštev, organizatorji, uradniki, novinarji. Kot kolesar se počutiš ujet v sistem. Je, kot da bi bili na avtocesti. Zakon pravi, da je omejitev 65, toda vsi vozijo 70 ali več. Zakaj bi bil edini, ki bi upošteval omejitev hitrosti? Torej sem imel dve alternativi: ali se prilagoditi in iti z ostalimi ali oditi nazaj in biti pleskar. In kdo v moji situaciji bi storil to?« (Hoberman, 2003, str. 111).

■ Doping kot dilema zapornikov

Videli smo, da uporaba dopinga športnikom lahko predstavlja racionalno izbiro. Če se športnik dopingira, drugi pa ne, se mu to lahko splača. Ne splača se, če se dopinga poslužujejo drugi športniki, ne pa on sam. Če se dopinga poslužujejo vsi, posamezen športnik sicer od tega nima koristi, a je zaradi dodatnega tveganja vseeno slabše, kot če se ne bi dopingiral nihče. V tem smislu lahko prepoznamo navidezni paradoks: športnikom, ki se zatekajo v doping, koristi, da je doping prepovedan, saj bi sicer izgubili tekmovalno prednost pred svojimi tekmeci, zato bodo javno nasprotovali uporabi dopinga.

Obenem lahko iz tega vidimo, da je vsak športnik glede uporabe dopinga postavljen pred tako imenovano »zapornikovo dilemo«. Gre za dilemo, poznano iz teorije iger. Pokaže nam, zakaj lahko nesodelovanje (oziroma kršenje pravil) dveh racionalnih oseb nekomu koristi. V klasični zapornikovi dilemi spremljamo razmislek dveh članov (A in B) kriminalne tolpe, ki sta aretirana in zaprta. Vsak član je zaprt v samici brez možnosti komuniciranja z drugim. Tožilci nimajo dovolj dokazov, da bi oba obsodili v glavni obtožbi, imajo pa dovolj dokazov, da sta obsojena v delni obtožbi. Tožilci ob tem vsakemu zaporniku ponudijo kupčijo. Vsak zapornik ima možnost bodisi izdati drugega s pričanjem, da je drugi storil kaznivo dejanje, ali pa ostane molčeč. Možni rezultati so: če zapornika A in B drug drugega izdata, vsak od njih prestaja dve leti zavora. Če A izda B, ob tem pa B ostane tiho, bo A oproščen, B bo moral odslužiti tri leta zavora, in obratno. Če oba, A in B ostaneta tiho, bosta oba morala prestati eno leto zavora (obsojena po delni obtožbi). Pri tem

se predpostavlja, da zaporniki ne bodo imeli možnosti, da svojega partnerja za izbiro nagradijo ali kaznujejo, razen predvidenih zapornih kazni, in da njihova odločitev v prihodnosti ne bo vplivala na njihov ugled, kar pa, kot bomo videli v primeru športnikov, ne drži. Ker nesodelovanje s partnerjem obeta večjo nagrado kot sodelovanje z njimi, bodo racionalni samoiniciativni zaporniki izdali drugega, kar pomeni, da sta edina možna izida za dva racionalna zapornika, da bosta izdala drug drugega. Naj ob tem dodamo, da je test zapornikove dileme v realnosti pokazal, da smo ljudje sprva bolj kot k čisti racionalnosti izbir nagnjeni k sodelovanju z drugimi, posebej še če obstaja možnost kaznovanja drugega za nesodelovanje (Bauer, 2008, str. 139–143).

Dilema športnikov glede uporabe dopinga lahko v neki meri razumemo kot primer dileme zapornikov. Schneier (2012) jo predstavi takole: »Dva tekmovalna športnika lahko uporabljata nezakonit in/ali nevaren doping za večjo uspešnost. Če noben športnik ne jemlje dopinga, potem nihče ne dobi prednosti pred drugim. Če to stori samo eden, potem s tem športnik dobi pomembno prednost pred svojim konkurentom, zmanjšano zaradi kazenske in/ali zdravstvene nevarnosti zaradi uporabe dopinga. Če oba športnika jemljeta doping, pa se koristi odpravijo in ostanejo le nevarnosti, tako da sta oba v slabšem položaju, kot če ga ne bi uporabil nobeden od njiju.«

Predstavljajmo si dva športnika, A in B. Vsak za sebe se odloči za uporabo dopinga, utemeljujoč na podobnem sklepanju. Športnik A: »Če športnik B ne uporablja dopinga, je v mojem interesu, da ga uporabljam jaz, saj bom s tem pridobil tekmovalno prednost pred športnikom B. Tudi če športnik B uporablja dopinga, bo še vedno v mojem interesu, da si pomagam z dopingom, saj le tako B ne bo pridobil tekmovalne prednosti pred mano. Iz tega sledi, da čeprav nimam nadzora nad tem, kaj bo storil športnik B, mi doping predstavlja boljšo izbiro.« Na žalost tudi športnik B naredi enako sklepanje in pride do enakega zaključka. Posledično uporaba dopinga za nikogar ne predstavlja prednosti pred drugim, še več, predstavlja dodatno zdravstveno in kazensko tveganje. Če bi si športniki zaupali, bi enak rezultat dosegli brez uporabe dopinga in brez dodatnega tveganja. Toda, to je negotova izbira, saj nimamo zagotovila, da se bodo drugi športniki držal dogovora. Pravzaprav bo tisti, ki bo prvi prekršil dogovor, v prednosti pred tistimi, ki se bodo dogovora držali. Poglejmo si koristi športnikov glede uporabe dopinga v tabeli:

Tabela 1

Potencialne koristi športnikov ob uporabi dopinga

		A	
		brez dopinga	doping
B	brez dopinga	3 3	1 4
	doping	4 1	2 2

Po prepričanju Breitsameterja (2016), ki predstavi takšno tabelo, je edini način preseganja racionalnosti zapornikove dileme v športu, da se v razmislek vključi tudi tveganje za zdravje športnikov. Toda, vrhunski športniki niso posebej občutljivi na svoje dolgoročno zdravje. Bolj jih zanima kratkoročno zdravje, ki jim neposredno omogoča aktivno nastopanje v času športne kariere, saj jim to prinaša (finančne) koristi. Nenazadnje zato športniki občasno nastopajo kljub boleznim in poškodbam, pri tem pa uporabljajo tvegana protibolečinska zdravila.

Poleg tega nam zapornikova dilema športnikov pokaže, da dokler zakon nečesa ne more učinkovito nadzirati in kaznovati, ostaja prostor za kršenje pravil odprt. Dokler ne bodo športniki imeli gotovosti, da bo prav vsak primer uporabe dopinga pri športnikih odkrit in kaznovan, toliko časa bo doping ostal kot možnost prisoten v športnem svetu. Dosedanje izkušnje nam namreč kažejo, da so proizvajalci in uporabniki dopinga vedno korak pred aparatom nadzora.

■ Specifični problemi poklicne etike športnikov

Za profesionalne športnike je šport poklic, poklic posebne vrste. Brez 8 urnega delovnika, prostih soboto, nedelj in praznikov. Športniki so v službi 24 ur na dan, 7 dni v tednu, 365 dni na leto. Služba je njihovo življenje. Pogosto je šport tudi (skoraj) vse, kar poznajo. Ob tem se morajo strinjati, da jih lahko testirajo kjerkoli in kadarkoli. Tudi izven tekmovanj in treningov, izven njihovega glavnega delovnega časa. Seveda je mogoče trditi, da nihče ne sili športnikov, da so športniki, zato se lahko vsakdo svobodno odloči in zapusti šport. Toda, športniki so že v mladih letih zapustili običajen način življenja in ga podredili cilju staršev in trenerjev. Zato, kot ugotavlja Kreft (2011, str. 118), »ti športniki nimajo nikakršne izbire, ker so v šport že vložili preveč, pravzaprav vso svojo mladost, in prišli so do točke, na kateri se ta ogromen vložek morebiti začne vračati. Ne morejo več izbirati med pristoječim rekreativnim športom in vrhunskim športom – njihovo profesionalno zaposlitvijo. /.../ V šport si vložil več, kot je šport vložil vate, in zdaj bi se to lahko obrnilo«.

Obenem so športniki delavci, ki ne želijo izgubiti svoje službe. So delavci, katerim lahko v določenih primerih šele uporaba dopinga omogoča, da sploh lahko (bolj varno) opravljajo svoje delo. Zato je pravica do dela – in ne etika amaterskega športa – tista, ki vodi mišljenje teh športnikov-delavcev. Retorika kolesarjev ni bila »jaz se ne dopingiram«, ampak »nikoli nisem bil pozitiven na testu« (Hoberman, 2003, str. 113). Francoski kolesar Richard Virenque je na sodnem procesu oktobra leta 2000 priznal in rekel: »Ne moreš razumeti, če nisi del scene; v kolesarstvu temu ne rečeš ‚doping‘« (Hoberman, 2003, str. 109). Zagovorniki dopinga radi opozorijo na manjše zlo v primeru uporabe dopinga, kot če bi bili brez njega. Zdravnik kolesarskega moštva Festinin je leta 1998 izjavil: »Če želiš šov, je potrebno zaščititi športnike, in včasih je najboljša zaščita malo EPO-a, da s tem stabiliziraš raven hemoglobina in da s tem športniki ne postanejo preveč utrujeni in občutljivi na infekcije. To je bolje, kot pa jih postaviti na tekmovanje brez te pomoči, nezaščiten« (Hoberman, 2003, str. 123). Seveda pa uporaba dopinga ne sme biti nenadzorovana: nihče si ne želi, da bi športniki umirali pred, med ali po tekmovanjih.

Doping lahko športniku predstavlja zadnjo možnost ob koncu športne kariere, pri čemer ne morejo veliko izgubiti: uporaba dopinga, ki ostane prikrita, jim lahko nekoliko podaljša športno kariero, ali pa jih pozitivni vzorec na doping testu dejansko prisili v zaključek kariere, ki se jo oklepajo še s svojimi zadnjimi močmi. Pred obsodbo športnikov, ujetih pri uporabi dopinga, bi se bilo dobro vprašati, kaj bi storili sami, če bi morali vsaj za nekaj mesecev stopiti v njihove čevlje? Morda še vedno ne bi povsem upravičili njihovega početja, obsodba njihovih dejanj pa bi po takšni izkušnji verjetno bila precej drugačna.

Ob vsem tem se postavi tudi vprašanje, v čem je šport tako drugačen od drugih poklicnih dejavnosti? V čem se športniki razlikujejo od umetnikov ali znanstvenikov? Klasični glasbeniki lahko uporabljajo beta zaviralce, da se lažje soočijo s stresom pred nastopom in lahko zato izvedejo boljši nastop na odru. Študentov na izpitih nihče ne preverja, ali so v učenju za izpit ali med izpitom uporabljali Ritalin ali Modafinil za boljšo koncentracijo in logično mišljenje (Kapitanovič, 2015). Čeprav gre v glasbi in pri študiju na boljših tujih univerzah za tekmovalnost, podobno tisti v športu, podobne pa so tudi dolgoročne nagrade za uspeh – za »biti najboljši v letniku«, pa se uporabnikov teh poživil ne kontrolira, uporabnikov pa ne stigmatizira tako, kot se športnike. Poleg tega so športniki na slabšem tudi zato, ker je njihova poklicna kariera veliko krajša kot kariera umetnika ali znanstvenika. Slednji lahko polno ustvarjajo tudi v pozno starost, medtem ko se pri športnikih kariera in s tem redni dohodek redko raztegne čez eno desetletje.

■ Kdo je pravi zmagovalec? O negotovosti doseženih rezultatov

Leta 2005 so v urinu Lanca Armstronga zaznali sledi eritropoetina, ki je na listi prepovedanih snovi. Zanimivo je, da eritropoetina niso našli v urinu iz leta 2005, ampak v urinu iz leta 1999, ki so ga ponovno testirali, saj leta 1999 še niso imeli ustreznih testov zanj. Tisti, ki trenutno razvijajo nova sredstva za povečanje sposobnosti športnikov, sicer vedo, katere metode odkrivanja uporabljajo protidopinški testi sedaj, in se jim zato lahko učinkovito izognejo, ne vedo pa, katere bodo uporabljali v prihodnosti. Zato tudi za športnike ni gotovo da to, kar je nemogoče odkriti danes, ne bo ostalo neodkrito tudi v prihodnosti.

S tem, ko se vzorci, odvzeti športnikom, hranijo v časovnem obdobju desetih let in se znova in znova testirajo še leta po zaključenem tekmovanju, pa pridemo do novega velikega problema v sodobnem športu: za noben dosežen rezultat tekmovanja ne moremo biti gotovi, da bo kot takšen tudi obveljal. Sedaj obstaja že mnogo primerov, ko so športnikom po več letih po tekmovanju odvzeli medaljo ali uvrstitev. Nedavno (leta 2020) so naši metalki kopja Martini Ratej po osmih letih od nastopa na olimpijskih igrah v Londonu 2012 ugotovili prepovedano snov v vzorcu, odvzetem na igrah (Gruden, 2020). S tem bo športnica ne le izgubila rezultat z olimpijskih iger, ampak se bo spremenila uvrstitev tudi za vse tekmovalke, uvrščene za njo. To pa ima daljnoročne osebne, moralne in finančne posledice, posebej še, če se je z izključitvijo nekega športnika drug športnik povzpел na oder za zmagovalce. Toda, koga sedaj v resnici to zanima, saj je od tekmovanja preteklo že 8 let!? Druga slovenska atletinja, Marija Šestak, je septembra 2019 po več kot 12 letih prejela bronasto medaljo, ki si jo je priborila na SP v Osaki leta 2007. Sprva je bila peta, a je nato zaradi kasneje ugotovljenih dopinških prestopkov njenih tekmi pridobila dve mesti. V podobnem primeru je leta 2018 na dvoranskem SP-ju v Birminghamu dobila srebro namesto brona, ki ga je osvojila leta 2008, ker so prav tako ujeli eno izmed njenih tekmi po naknadno opravljenem testu vzorca (Subotić, 2020). Toda, prvotno razglašeni zmagovalci so od tekmovanja že poželi vsestranske koristi, medtem ko pravi zmagovalci, razen osebnega moralnega zadoščenja, od tega nimajo nič. Zakaj potem sploh imeti slovesne razglasitve zmagovalcev takoj po tekmovanju? Bosta športnikom po letih čakanja pripadli moralna in denarna nagrada, ki bi ju dobili, če bi bili uvrščeni na oder za zmagovalce takoj? Bodo dobili prislužno

medaljo? Se jih bodo ljudje spominjali kot velikih športnikov ali kot povprečneže, ki so ostali brez medalje na velikem tekmovanju? Ali bodo prireditelji športnih tekmovanj v sled negotovosti končnih rezultatov tekmovanja morali počakati z uradno razglasitvijo rezultatov vsaj deset let? Vse to sproža mnoga pomembna vprašanja glede pravičnosti športnih tekmovanj. In kakšen smisel ima vse to? Po mnenju zagovornikov legalizacije dopinga bi se takšnim in podobnim primerom lahko preprosto izognili s tem, da bi uporabo dopinga dopustili. Tako bi končno lahko bili gotovi, da so športniki na odru pravi zmagovalci tekmovanja, da so tedaj razglašeni rezultati dokončni in da si zmagovalci zaslužijo naše priznanje in spoštovanje.

■ Nepravičnost naravnega talenta in doping

Doping se pogosto nasprotuje s stališča, da s tem ruši načelo enakih možnosti in enakopravnosti športnikov (Svetovni protidopingški kodeks, 2014, str. 15). Toda po drugi strani bi prav doping lahko prispeval k večji izhodiščni enakosti in s tem pravičnosti športnih tekmovanj. O enakih možnostih je v športu težko govoriti, če se le ozremo na razlike v pogojih in možnostih treniranja, infrastrukturi, dostopu do znanja, finančnih sredstvih in nenazadnje tudi naravnem talentu. Doping pa bi lahko vsaj zadnjo izmed naštetih neenakosti odpravil. Vemo namreč, da v »naravni loteriji« nismo vsi ljudje dobili enakih spodobnosti in talentov. Običajna in sprejeta praksa v športu je, da skupaj tekmujeja športnik z velikim športnim talentom in drugi, ki je prejel talent v manjši meri, zato pa mora v svoj rezultat vložiti veliko več truda kot prvi. Ker talent, prejet ob rojstvu, kot tudi (ne)sreča z življenjskimi okoliščinami in pogoji za trening, ni nekaj zasluženega, to meče senco na pravičnost športnih tekmovanj (Pisk, 2019, str. 194). Šele, ko bi manj talentiranemu tekmovalcu dopustili, da selektivno uporabi doping v meri, da se v izhodišču izenači s talentiranim tekmovalcem, bi lahko govorili o pravičnih tekmovanjih, saj bi bil rezultat dejansko posledica športnikovega dela, ne pa nezasluženih talentov.

V začetkih olimpijskih iger moderne dobe je bila ideja, da je šport predvsem razkazovanje naravnega talenta, implicitno sprejeta, saj zato nastop profesionalnim športnikom, ki so s treningom zakrivali naravni talen, ni bil dovoljen. V športu je veljala naravna aristokracija oz. talentokracija, o kateri je govoril že Pierre de Coubertin. Danes, ko je profesionalni šport prevladal, je ideja razkazovanja naravnega talenta v športu sicer manj zaznavna, a nič manj prisotna. Če vsak tekmovalec trenira in tekuje najbolje kot lahko, bo na koncu zmagovalca še vedno določil športni talent, prejet v »naravni loteriji«. Kot trdi Tännisjö, gre pri prepovedi dopinga predvsem za to, da krši etos vrhunskega športa, ki se glasi: »Zmagovalec v naravni loteriji naj bo tudi zmagovalec športnega tekmovanja« (Tännisjö, 2015). Drugače rečeno: športniki, ki so imeli več sreče s svojimi starši in genetskimi predispozicijami, ki so jim jih le-ti zapustili, imajo tudi večje možnosti za uspeh na športnem tekmovanju. Tako, kot si egalitarci v družbi prizadevajo odstraniti ekonomske neenakosti, ki so posledica sreče v naravni loteriji, saj ljudje niso sami zaslužni ali krivi, da so se rodili v bogati ali revni družini oz. državi, tako bi selektivni doping lahko odstranil neenakosti med športniki.

Talentokracija je problematična tudi zato, ker v vrhunskem športu ne gre le za to, da zmagovalec prvi prečka ciljno črto, ne da bi ob tem kršil pravila, ampak se zmagovalcem pripisuje tudi nekakšno

moralno vrednost: »Biti zmagovalec pomeni zaslužiti si in dobiti naše občudovanje« (Tännisjö, 2015). Osredotočenost na občudovanje naravnih danosti in talentov je nekaj unikatnega in svojrskega vrhunskemu športu. Na drugih področjih človekovega udejstvovanja, npr. v glasbi, umetnosti ali znanosti, občudujemo predvsem rezultate. Pri tem nas ne zanima, v kakšnih pogojih so ti prišli do njih – morda tudi z uporabo »dopinga« kognitivnih spodbujevalcev.

Selectivna uporaba dopinga bi torej lahko zmanjšala nezaslužen vpliv naravne loterije na rezultate v športu, s čimer zmagovalec tekmovanja ne bi več bil tisti, ki je imel srečo in je bil rojen z najboljšim genetskim potencialom, ampak tisti, ki je samega sebe najbolj izboljšal. Šport bi tako postal stvar vloženega dela in zasluga. Športna tekmovanja kot potekajo sedaj so namreč diskriminatorna do genetsko neobdarovanih posameznikov. Posamezniki z za šport koristno genetsko mutacijo imajo tako po naravi dano dovoljeno prednost pred ostalimi tekmovalci. Znan je primer finskega smučarskega tekača Eera Mäntyranta (1937–2013), ki je dvakrat zmagal na Ol v Innsbrucku leta 1964. Zaradi genetske mutacije eritropoetinskega receptorja je imel povišan delež rdečih krvničk v krvi. Sta bili ti dve zmagi pravični do ostalih športnikov, ki takšne mutacije niso imeli? Zaradi takšnih in podobnih primerov bi, kot so prepričani Savulescu, Foddy in Clayton (2004), s selektivno odpravo prepovedi uporabe dopinga lahko končno izenačili tekmovalna izhodišča vsem tekmovalcem in s tem športna tekmovanja naredili pravičnejša, najboljše športnike pa vredne našega občudovanja in spoštovanja.

■ Problem krivde in objektivne odgovornosti športnikov

Danes so športniki odgovorni za vse, kar se znajde v njihovem telesu, zato so lahko kaznovani ne glede na to, ali so dejansko krivi ali ne. Ne gre le zato, da športnik morda ni namenoma vzel prepovedane snovi, ta jim je lahko bila tudi podtaknjena, za kar ne morejo biti sami odgovorni. Izpostavljena etična dilema postavlja pod vprašaj načelo objektivne odgovornosti (angl. *strict liability principle*) športnikov, saj ne upošteva športnikove namerne vpletenosti in krivde za kršenje pravil. V primeru dvoma je športnik tisti, ki mora dokazati svojo nedolžnost (Paoli in Donati, 2014, str. 17), kar je obratno kot v civilnih kazenskih postopkih. Praksa kaže, da večina športnikov uporabe dopinga sprva ne prizna. Ali so v resnici krivi ali ne, ostaja odprto vprašanje, saj ni nemogoče, da bi jim bil doping (ne)namerno podtaknjen. Če je trener športniku dal prepovedana sredstva namenoma, o čemer športnik ni bil informiran, potem bi morali izključiti in kaznovati samo trenerja, ne pa športnika. Prav tako je mogoče, da je športnik prejel nedovoljeno snov prek različni medicinskih posegov ali vsebovano v živilih, za kar ni mogel vedeti. Etika pa nas uči, da smo moralno odgovorni zgolj za tista dejanja, ki so plod naše svobodne odločitve. Zato v strogem smislu v etiki ločimo pravno in moralno raven. Pravna raven se tiče naših dejanj, ki pa niso nujno vedno plod naših odločitev, saj se lahko zgodijo proti naši volji, po spletu (ne)srečnih okoliščin. Na drugi strani pa imamo čisto moralno odgovornost, ki pa se ne tiče najprej naših dejanj, ampak naših odločitev. Le za te lahko predpostavljamo, da so resnično naše, da smo nanje imeli vpliv sami in smo zato zanje tudi v polnosti odgovorni. Ker pa ni nujno, da se naše odločitve vedno odražajo v naših dejanjih, pravzaprav nihče in nikdar ne more biti povsem gotov glede krivde drugega

človeka. To je znano le akterju samem. Zato je načelo objektivne odgovornosti nepoškodeno do športnika.

Savulescu, Foddy in Clayton (2004, str. 670) zato predlagajo, da bi se bolj kot dopinškim pregledom športnikov morali posveti zdravstvenim pregledom športnikov. Prav vprašanje dolgoročnega zdravja vrhunskih športnikov je namreč tema, ki se jo akterji v športu neradi dotaknejo. Če namreč ta problem primerjamo s problemom dopinga, se iz etičnega vidika lahko izkaže celo bolj problematičen. O negativnih posledicah dopinga za zdravje športnikov se namreč veliko govori. Zato se športniki, ki se dopinga poslužijo, za takšno tveganje lahko zavestno odločijo. Medtem ko se zdravstvene nevarnosti zahtevnih treningov v vrhunskem športu običajno ne poudarja, ampak so športniki mehko in nevede zapeklani v dolgoročno tveganje lastnega zdravja.

■ Človekove pravice in osebna svoboda športnikov

Eden glavnih razlogov, ki jih za boj proti dopingu navaja WADA, je »zaščititi temeljno pravico športnikov, da sodelujejo v športu brez dopinga, ter s tem spodbujati zdravje, poštenost in enakopravnost športnikov po vsem svetu« (Svetovni protidopinški kodeks, 2014, str. 15). A te trditve se lahko hitro izkažejo za nekonsistentne s siceršnjo športno prakso. Da je tudi argument poštenosti in enakopravnosti športnikov na trhlih nogah, smo videli že v poglavju o nepravilnosti naravnega talenta in neenake dostopnosti do trenažnih pogojev in sredstev. Podobno je glede zdravja. Doping naj bi bil prepovedan tudi zato, ker je nevaren za zdravje športnikov. Toda večina športov je nevarnih že samih po sebi. Že v rekreativnem športu se zgodi mnogo poškodb, pa zato šport kot tak ni prepovedan. Posebej ima negativne posledice na zdravje vrhunski šport, a tudi ta ni prepovedan. Zato je težko zagovarjati, da je uporaba dopinga bolj nevarna, kot je šport že sam po sebi. Posebej to velja, če govorimo o zdravniško skrbno nadzorovani uporabi dopinga. Torej, če želimo najti dobre razloge za prepoved dopinga, moramo iskati drugje, saj argument škodljivosti za zdravje ne prepriča.

Če se športniki relativno prostovoljno ukvarjajo z za zdravje tveganimi dejavnostmi, pa vrhunski športniki nimajo izbire, ali se bodo podredili strogim pravilom nadzora WADE ali ne. Zagovorniki legalizacije dopinga trdijo, da je današnji sistem nadzora nad športniki povsem nehuman in celo v nasprotju z osnovnimi človekovimi pravicami (Kreft, 2011). Ob tem pa se zdi, da pri strogem nadzoru nad športniki športne inštitucije pozabljajo, da bi brez športnikov same izgubile smisel svojega obstoja. A obenem z ujetostjo športnika v mehanizme športnih inštitucij (če hočeš tekmovali, se moraš podrediti našim pravilom) športnike držijo v šahu.

Kot ugotavlja Kreft (2011, str. 115) dve gesli takoj izdata pojav sodobnega absolutizma v boju proti doping: »vojna proti ...« in »ničelna toleranca«. Ničelna toleranca ni vrsta tolerance, ampak absolutna odsotnost tolerance, nestrpnost. Ničelna toleranca pomeni tudi, da ni potrebno spoštovati ne ustave ne zakonov – pomeni uvajanje izjemnega stanja, za kar v primeru »vojne proti dopingu« s kršenjem temeljnih človekovih pravic do svobode gre. Argument svobode v osnovi izhaja iz utilitaristične etike, kot jo je utemeljil angleški filozof John Stuart Mill (1806–1873). Mill je prepričan, da je svoboda posameznika največja vrednota, zato je vsakršno omejevanje svobode (kot npr. omejevanje posameznikove uporabe dopinga v športu) moralno nedopustno. Mill celo trdi, da

pravica do svobode vključuje pravico do tega, da se posamezniki v svoji svobodni izbiri motijo (delajo slabe odločitve) ali si celo škodujejo. Država naj ne bi imela pravice prisiliti posameznika, da se v avtomobilu priveže z varnostnim pasom, če sam tega noče. Ko se na primer športnik svobodno odloči, da uporabi doping, da bi dosegel boljši rezultat, a ne pozna morebitnih negativnih stranskih učinkov dopinga za svoje zdravje, je svobodna odločitev posameznika še vedno višja vrednota kot paternalistična skrb športnih institucij ali države, da si posameznik s svojimi slabimi odločitvami ne bi škodoval. »Edini razlog,« pravi Mill, »zaradi katerega je upravičeno mogoče omejiti svobodo posameznika proti njegovi lastni volji je, da preprečimo oškodovanje drugih« (Mill, 1994). Drugače rečeno: moja svoboda se konča pri svobodi drugih. Ta Millova ideja, znana kot »načelo škodovanja«, dopušča, da je paternalistična zaščita mogoča v primeru otrok in tistih, ki niso sposobni sami sprejemati razumnih odločitev, ne pa v primeru odraslih oseb – športnikov. Seveda je mogoče »načelo škodovanja« uporabiti tudi kot argument proti doping, saj športnik, ki uporablja doping, s tem škoduje ostalim športnikom, ki zaradi dopingiranega športnika ne morejo doseči uvrstitve na tekmovanju, ki bi jo sicer dosegli. Z uporabo dopinga pa posredno celo silijo druge športnike, da prav tako posežejo po doping. A takšen argument bi hitro padel, če bi doping legalizirali. Pogosto je mogoče zaslediti argument proti uporabi dopinga, češ da je to kršenje pravil. Svetovna protidopinška agencija doping definira kot »pojav ene ali več kršitev protidopinških pravil, navedenih v členih 2.1 do 2.10 Kodeksa« (Svetovni protidopinški kodeks, 2014, str. 22). Toda, če doping zavračamo samo kot goljufanje, saj je v športu prepovedan, torej nelegalen, s tem pridemo na tanek led. Zagovarjanje, da je doping nedopustno goljufanje zato, ker je nelegalen, je sam po sebi krožen in zato neveljaven (Tännsjö, 2014). Poleg tega smo mi tisti, ki postavljamo pravila športa, zato je ta pravila vedno mogoče tudi spremeniti. Ker se pravila, postavljena s strani človeških družb, stalno spreminjajo, nikdar ne moremo biti gotovi o tem, ali bo katera koli zakonsko prepovedana praksa prepovedana tudi v prihodnosti. Zato doping v športu ni sam po sebi nujno goljufanje. Legalizacija dopinga bi uporabo dopinga lahko naredila pošteno in bolj varno. Prepoved uporabe dopinga namreč vodi v razvoj nenadzorovanega črnega trga s preparati, ki pomenijo dodatno tveganje za njihove uporabnike.

■ Zaključek

Problem dopinga znova in znova odpira vprašanje po bistvu športa. Ali gre v športu predvsem za estetiko ali etiko? V prvem primeru je šport imun na moralne sodbe, saj je stvar spektakla, estetskega užitka, glavnina argumentov proti doping pa je zato nesmiselnih, saj estetski fenomen transformirajo v moralni problem. Če pa gre v športu za vprašanje etike, če ni pomemben samo rezultat, ampak tudi, na kakšen način je tekmovalec prišel do rezultata, potem tudi doping postane pomembna stvar. Komu torej doping škoduje? Kot ugotavlja Kreft (2011, str. 134) ne v prvi vrsti športnikom samim, prav tako ne potrošnikom športa (gledalcem), ampak predvsem globalni podobi športa kot zdrave in nadvse naravne dejavnosti, kar sicer vrhunski šport že dolgo ni več. Toda vlaganje v šport se prav zaradi ohranjanja njegove pozitivne podobe še vedno (ekonomsko) obrestuje. Tudi zato šport ostaja v svojem bistvu moralno konservativen in kot tak vedno bolj izstopa iz siceršnjega zahodnjaškega moralnega relativizma družbe (Pisk, v tisku). Glede odnosa do dopinga pa se je dobro zavedati, da črno-belo slikanje, ki

smo mu priča v javnosti in ki na eni strani ujete športnike stigmatizira, na drugi strani pa pretirano povečuje tiste, ki jih (še) niso ujeli, ni ustrezno, saj je situacija (za športnike) mnogo kompleksnejša in usodnejša, kot si jo lahko zamisli povprečen spremljevalec dogajanja v športu.

■ Literatura

1. Akcént (13. 2. 2018). *Doping*. MMC RTVSLO. Pridobljeno iz <https://4d.rtvsl.si/arhiv/akcent/174519796>
2. Bauer, J. (2008). *Princip človeškosti. Zakaj smo po naravi nagnjeni k sodelovanju*. Ljubljana: Študentska založba.
3. Breitsameter C. (2016) How to justify a ban on doping. *Journal of Medical Ethics*, 43(5), 1–6.
4. Devine, J. W. in Lopez, F. F. J. (2020). Philosophy of Sport. V E. N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020 Edition). Pridobljeno iz <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/sport/>
5. Franssen, T. (2013). Prometheus on Dope. A Natural Aim for Improvement or a Hubristic Drive to Mastery? V J. Tolleneer, J. (ur.), *Athletic Enhancement, Human Nature and Ethics. Threats and Opportunities of Doping Technologies* (str. 105-124). New York: Springer.
6. Goldman, B. (1992). *Death in the Locker Room II: Drugs & Sports*. Chicago: Elite Sports Medicine Publications.
7. Gruden, T. (10. 3. 2020). Martina Ratej: Klostebol prišel v telo med zdravljenjem ginekoloških težav. MMC RTVSLO. Pridobljeno iz <https://www.rtvsl.si/sport/atletika/martina-ratej-klostebol-prisel-v-telo-med-zdravljenjem-ginekoloskih-tezav/516703>
8. Harkup, K. (21. 6. 2016). The cocktail of poison and brandy that led to Olympic gold. *The Guardian*. Pridobljeno iz <https://www.theguardian.com/science/blog/2016/jul/21/the-cocktail-of-poison-and-brandy-that-led-to-olympic-gold-strychnine>
9. Hoberman, J. (2003). »A Pharmacy on Wheels«: Doping and Community Cohesion Among Professional Cyclists Following the Tour de France Scandal of 1998. V V. Møller in J. Nauright (ur.), *The Essence of Sport* (str. 107-127). Odense: University Press of Southern Denmark.
10. Jaeger, W. (1973). *Paideia: The Ideals of Greek Culture. Archaic Greece; The Minds of Athens*. New York, Oxford: Oxford University Press.
11. Kapitanovič, P. (30. 12. 2015). Bi tabletko za večjo koncentracijo, boljši spomin? Delo. Pridobljeno iz <https://www.delo.si/sobotna/pametne-droge-bi-tabletko-za-vecjo-koncentracijo-boljsi-spomin.html>
12. Kreft, L. (2011). Vrhunski športnik in nadzor. V L. Kreft, *Levi horog: Filozofija športa v osmih esejih* (str. 107-138). Ljubljana: Sophia.
13. Loland, S. (1995). Coubertin's Ideology of Olympism from the Perspective of the History of Ideas. *Olympika: The International Journal of Olympic Studies*, IV, 49–78.
14. Mill, J. S. (1994). *O svobodi*. Ljubljana: Študentska založba.
15. Ohl, F. (2016). *Doping: Sports, Organizations and Sciences*. Pridobljeno iz <https://www.coursera.org/learn/doping/home/welcome>
16. Paoli, L., Donati, A. (2014). *The Sports Doping Market. Understanding Supply and Demand, and the Challenges of Their Control*. New York: Springer.
17. Pisk, J. (2019). *Filozofski pogled v drobovje športa*. Ljubljana: Slovensko društvo za filozofijo športa in Fakulteta za šport.
18. Pisk, J. (v tisku). Vpliv športa na položaj etike v sodobni družbi. V *Mesto etike v družbi*. Ljubljana: Slovenska matica.
19. Savulescu, J., Foddy, B., Clayton, M. (2004). Why we should allow performance enhancing drugs in sport. *British Journal of Sports Medicine*, 38, 666-670.
20. Schneider, B. (26. 10. 2012). Lance Armstrong and the Prisoners' Dilemma of Doping in Professional Sports. *Wired*. Pridobljeno iz <https://www.wired.com/2012/10/lance-armstrong-and-the-prisoners-dilemma-of-doping-in-professional-sports/>
21. Slovenska antidoping organizacija. (2014). *Svetovni protidopinski kodeksi 2015*. Ljubljana: Slovenska antidoping organizacija. Pridobljeno iz <https://www.sloado.si/kategorija/2015>
22. Subotič, D. (21. 3. 2020). Marija Šestak vesela, da ni več aktivna atletinja, saj je zdaj zelo stresno. MMC RTVSLO. Pridobljeno iz <https://www.rtvsl.si/sport/atletika/marija-sestak-vesela-da-ni-vec-aktivna-atletinja-saj-je-zdaj-zelo-stresno/517947>
23. Tännström, T. (10. 9. 2015). Let athletes dope: a moral case. *Boston Globe*. Pridobljeno iz <https://www.bostonglobe.com/ideas/2015/09/10/let-athletes-dope-moral-case/P9AQiOqzQmqNZEjBWkAwK/story.html>
24. Tännström, T. (2014). Why the ban on doping is harmful. *Performance Enhancement & Health*, 3(2), 107.

Dr. Jernej Pisk, prof. šp. vzg.
jernej.pisk@gmail.com